

บทที่ ๑

ประวัติและการศึกษาของ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ชื่อสกุลเดิมทองอยู่* เกิดเมื่อวันศุกร์ ที่ ๒๒ เดือนเมษายน ปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ เวลาก่อนเพล บนแพ ณ ปากคลองราชบุรีบูรณะ หน้าพระอุโบสถวัดราชบุรีบูรณะ จังหวัดธนบุรี บิดาชื่อ นายเปล่ง มารดาชื่อ นางเก็บ

นายเปล่ง รับราชการอยู่กับพระยาอนุศาสน์จิตรกร* ในตำแหน่งมหาดเล็กกรมช่าง ท่านชอบเขียนภาพเหมือนจากแบบคนจริง* และยังชอบแสดงละครด้วย อันเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดมาก ท่านเคยได้รับพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์เป็นภาพพระองค์ประทับนั่งทรงพระมาลาโบลาน กำลังพิจารณาโบราณวัตถุ ได้ภาพมีลายพระราชหัตถเลขาว่า “ให้นายเปล่งมหาดเล็กกรมช่างไว้เป็นที่ระลึก” ว่ากันว่า ท่านตามเสด็จไปเมืองเหนือแล้วได้รับบาดเจ็บเพราะตกม้า ในที่สุดก็ถึงแก่อนิจกรรมเมื่ออายุได้ราว ๓๐ ปี ก่อนที่ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ จะเกิดเพียง ๖ เดือนเท่านั้น

และต่อมาเมื่ออายุได้ ๗ ขวบ มารดาก็ถึงแก่กรรมไปอีกคนหนึ่ง ท่านจึงอยู่ในความอุปการะของคุณยายทับทิม ตั้งแต่นั้นมา โดยอาศัยอยู่บริเวณหลังวัดสุทัศนเทพวราราม กรุงเทพฯ

การศึกษาเบื้องต้น

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เริ่มเข้ารับการศึกษานาน โรงเรียนประถมวัดสุทัศนเทพวราราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ศึกษาอยู่ ๓ ปี สำเร็จชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ต่อมาเข้าศึกษาที่โรงเรียนมัธยมวัดราชบพิธ เป็นเวลา ๓ ปี จนสำเร็จชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ แล้วย้ายไปศึกษาต่อที่โรงเรียนมัธยมวัดเบญจมบพิตร ๒ ปี สำเร็จชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ และกลับไปเรียนต่อที่โรงเรียนมัธยมวัดราชบพิธอีก ๑ ปี จนสำเร็จชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ท่านเป็นคนรักการศึกษา ทำคะแนนได้ดี มักสอบได้ที่หนึ่งเสมอ

เมื่อเรียนจบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ แล้ว ท่านได้เข้าทำงานเป็นเสมียนรถไฟที่จังหวัดพิษณุโลก แต่ทำได้เพียง ๒ วันเท่านั้นก็ลาออก เนื่องจากรู้สึกว่าการอาชีพนี้ไม่ค่อยเหมาะกับตัวท่าน และได้กลับมากรุงเทพฯ เพื่อศึกษาต่อ

เริ่มศึกษาศิลปะที่โรงเรียนเพาะช่าง

ในตอนแรกท่านคิดจะศึกษาทางการเกษตรหรือการพาณิชย์ แต่ด้วยนิสัยที่ชอบเขียนภาพแต่เล็ก ท่านจึงตัดสินใจศึกษาที่โรงเรียนเพาะช่าง* แผนกฝึกหัดครู ในปี พ.ศ. ๒๔๗๒

โรงเรียนเพาะช่างในขณะนั้น มีพระยาอนุศาสตร์พาณิชย์การเป็นผู้อำนวยการ แบ่งออกเป็น ๒ แผนกคือ แผนกฝึกหัดครู และแผนกช่าง แผนกฝึกหัดครูมีหลักสูตร ๔ ปี คือ เรียนชั้นเตรียมปีที่ ๑ และเรียนเข้าชั้นอีก ๓ ปี ทำการเรียนวิชาวาดเส้น วาดหุ่น ป้ายพู่กัน ภาพร่าง ลายเครือเถา วาดกะสวน และวิชาครู มีอาจารย์ผู้ควรออกนามไว้ในที่นี้คือ หลวงวิบูลย์ศิลปการ, ขุนจิตรการชานี, ครูใหญ่ น้ำทิพย์, ขุนหลวงชัย, ขุนศรี, ขุนอภิสิทธิ์ (ขุนดำ), ไวยาเซ และเอส มิกกี*

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ศึกษาอยู่ที่โรงเรียนเพาะช่าง ๕ ปี แต่ไม่สำเร็จการศึกษา ทั้งนี้เพราะท่านมีความคิดขัดแย้งกับหลักสูตรของทางโรงเรียน

๑. ท่านเปลี่ยนชื่อสกุลจาก “ทองอยู่” เป็น “หริพิทักษ์” เมื่อคราวกลับจากประเทศอินเดีย มีความหมายว่า พระนารายณ์คุ้มครอง
๒. พระยาอนุศาสน์จิตรกร (จันทร์ จิตรกร : ๒๔๑๔-๒๔๕๒) เป็นช่างผู้มีฝีมือในทางศิลปะแทบทุกประเภท โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเขียนภาพจิตรกรรม ผลงานของท่านมีปรากฏอยู่เป็นอันมากในสมัยรัชกาลที่ ๖ เช่นภาพประกอบหนังสือเรื่องลิลิตนารายณ์สิบปาง, มัทนะพาธา อันเป็นพระราชนิพนธ์ของพระองค์ท่าน นอกจากนี้ยังมีปรากฏอยู่ตามพระอารามต่างๆ เช่นภาพในเค้าเรื่องชาดกตามพระกระแสน้ำซึ่งรัชกาลที่ ๖ ในพระวิหารหลวงจังหวัดนครปฐม เป็นต้น สำหรับเครื่องอิสริยาภรณ์และสิ่งของพระราชทานซึ่งเป็นเครื่องประดับต่างๆ ท่านก็ได้ออกแบบไว้ไม่น้อย ในบทละครเรื่องต่างๆ ที่เล่นเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖ ทรงแสดง ท่านก็ยังได้เป็นผู้สร้างฉาก แต่งหน้า และออกแบบเครื่องแต่งกายอีกด้วย ในทางการถ่ายภาพก็เป็นที่ทราบกันในสมัยนั้นว่า ท่านเป็นช่างภาพฝีมือดีคนหนึ่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๗ ท่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ไปเขียนจิตรกรรมฝาผนังประดับภายในวิหารวัดสุวรรณคาวม อำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ด้วยเทคนิคสีน้ำมัน เป็นเรื่องพระราชพงศาวดารสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เริ่มเขียนแต่ปีพ.ศ. ๒๔๗๒ แล้วเสร็จพ.ศ. ๒๔๗๔ ที่งานเฉลิมฉลองสมโภชกรุงเทพมหานคร มีอายุครบ ๑๕๐ ปี
๓. คุณยายทับทิมเล่าให้ท่านฟังว่า บิดาของท่านเขียนรูปคุณยายอยู่หลายท่านแต่ไม่เหมือนสักที
๔. โรงเรียนเพาะช่าง เริ่มขึ้นเมื่อครั้งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีก่อตั้งกองช่างแกะไม้ขึ้น เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๔ เพื่อทำภาพแทรกประกอบกับการพิมพ์แบบเรียนต่างๆ ของกระทรวงศึกษาธิการ นับเป็นการเริ่มงานศิลปหัตถกรรมขึ้นเป็นครั้งแรก ต่อมาได้โอนกิจการกองช่างแกะไม้ไปขึ้นอยู่กับสามัคยาจารย์สมาคม เมื่อมีการงานต่างๆ ได้เจริญขึ้นจึงเลื่อนฐานะกองช่างนี้ขึ้นเป็นสโมสรเป็นสาขาหนึ่งของสามัคยาจารย์สมาคมให้ชื่อว่า “สโมสรช่าง” และโอนมาขึ้นอยู่กับกระทรวงธรรมการให้ชื่อว่า “โรงเรียนหัตถกรรมราชบูรณะ” จัดเป็นโรงเรียนฝึกหัดครูพาณิชยกรรมเกษตรกรรมและศิลปหัตถกรรม ในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้มีการก่อสร้างอาคารเรียนถาวรขึ้นด้วยเงินที่ได้รับมาจากการบริจาคเพื่ออุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เสด็จพระราชดำเนินเปิด “โรงเรียนเพาะช่าง” เพื่อเป็นสวัสดิมงคล
๕. จงกล กำจัดโรค, การสัมมนาส่วนตัวบุคคล, วันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๕

เนื่องจากว่าแนวการสอนของโรงเรียนเพาะช่างเวลานั้น เน้นให้เขียนอย่างเรียบร้อย เป็นแบบแผน กล่าวคือ “การเขียนภาพสไลโลฟด้วยสีน้ำมันมักจะเขียนอย่างละเอียดลออ อย่างเช่น ผลเงาที่นั้นก็แทบจะเก็บขนของมันทุกเส้นทีเดียว การระบายสีก็ใช้วิธีระบายซ้ำทับกันเป็นชั้นๆ ทำให้ดูสีสกปรก” และ “เป็นวิธีแบบช่างฝีมือแท้ๆ มิใช่งานศิลปะเลยแม้แต่น้อย”^๖ ซึ่งขัดต่อความรู้สึกของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เป็นอย่างยิ่ง

แต่อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาชั้นปีที่ ๔ ท่านได้ครุติคนหนึ่งซึ่งเป็นผู้วางพื้นฐานทางศิลปะคือ ชุนปฏิภาคพิมพ์ลิขิต (เปล่ง ไตรปิ่น)^๗ ซึ่งมีวิธีการสอนแตกต่าง ในขณะที่อาจารย์ท่านอื่นสอนให้เขียนภาพอย่างเรียบร้อยและละเอียดลออ ท่านกลับใช้วิธี “บีบสีที่หลอดออกอย่างน่ากลัวและป้ายลงไปหนาๆ”^๘ พร้อมกันนี้ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ยังได้กล่าวถึงครุผู้หนึ่งของท่านอีกว่า “ครูเป็นคนที่มีฝีมือยิ่งนัก ท่านเน้นให้เห็นข้อแตกต่างระหว่างเส้นแข็งๆ และเส้นอิสระ ท่านกล่าวว่า ผู้ที่เขียนประคองเส้นมุ่งจะเอาดีทางฝีมือมักจะเขียนภาพคู่แข่งราวกับสังกะสี (คือแม้เขียนภาพก็คู่แข่งคล้ายสังกะสี) จิตรกรที่ดีจะต้องคำนึงถึงชีวิตต่างๆ ในการเขียนนั้น เมื่อจะเขียนภาพผลไม้ก็ควรเขียนให้ดูรู้สึกว่ามันอ่อนนุ่ม จูงใจให้เห็นถึงเนื้อผลไม้มันน่ากินข้างในนั้น จะเขียนผ้าควรเขียนแล้วดูเหมือนผ้ามีไข้อย่างอื่น ไม่ว่าจะเขียนอะไรเราจะต้องสอดใส่ชีวิตของสิ่งนั้นๆ ลงไปด้วยเสมอ”^๙ นอกจากนั้นท่านยัง “ตาแหลม วิจารณ์ศิลปะเก่งมาก สมัยที่เรียนอยู่ยังโรงเรียนเพาะช่างนั้น ครูเคยเอาผลงานของวิสเลอร์ (Whistler) และซาเยนต์ (Sargent) มาให้ดูและวิจารณ์ให้เห็นข้อแตกต่างกัน” นับได้ว่าแนวความคิดของท่านเป็นแบบศิลปะอิมเพรสชันนิสม์ (Impressionism)

ปรากฏว่าในเวลานั้น ไม่มีใครยอมรับท่านเลย มีเพียงอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เท่านั้นที่เห็นความสามารถและเข้าใจท่าน”

ในการศึกษาชั้นปีที่ ๔ อันเป็นปีสุดท้าย อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ก็เกิดความคิดผองๆ โดยการไม่ยอมเขียนภาพตามหลักสูตรที่ทางโรงเรียนได้วางเอาไว้ ด้วยเห็นว่าภาพที่ออกมาดูน่าจืดชืด ไม่มีชีวิตชีวา ท่านจึงเริ่มเขียนภาพตามใจปรารถนา ผลสุดท้ายก็เลยสอบตกต่างๆ ที่สอบวิชาครูและวิชาอื่นๆ ได้หมด”^{๑๐} และแม้ว่าจะพยายามสอบอีกปีก็ไม่ได้เสียแล้ว ท่านกล่าวว่า “ที่เพาะช่างขีดเส้นเอาไว้อย่างนั้น แต่เรากระโจนออกไปเลย เพราะเราเห็นความจริง”^{๑๑}

หลวงวิบูลย์ศิลปการ อาจารย์ผู้ปกครองถึงกับเรียกตัวไปพบแล้วกล่าวว่า

“เธอมันโคดข้ามชั้นอย่างนี้ จะไปเอาสุดยอดได้ที่ไหนกัน ต้องทำงานอย่างละเอียดไปก่อนซิ แล้วค่อยหยาบทีหลัง”

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ตอบว่า “ผมว่าต้องหยาบก่อน แล้วจึงค่อยละเอียดซิครับ”^{๑๒}

ที่สุด ท่านก็กล่าวออกมาว่า “เรามันดิเกินไป”^{๑๓}

ด้วยความศรัทธาในตัวอาจารย์ชุนปฏิภาคพิมพ์ลิขิต อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ จึงลาออกจากโรงเรียนเพาะช่าง และเข้าศึกษาเป็นการพิเศษกับท่านแทน อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ตั้งแต่เข้าครู เดินออกจากบ้านพักที่ตรอกโรงเลี้ยงเด็กมุ่งตรงไปยังชอยนานา ถนนสุขุมวิท ซึ่งสมัยนั้นยังเป็นท้องทุ่งกว้างสุดตา ท่านเขียนภาพดวงอาทิตย์ยามรุ่งอรุณด้วยความเพลิดเพลิน เสร็จแล้วก็นำมาให้ครูดูด้วยความภูมิใจ แต่ครูกลับวิจารณ์ว่า ยังขาดบรรยากาศ ท่านถึงกับงงด้วยความไม่เข้าใจ เดินออกจากห้องคอดกเลยทีเดียว”

๖. น. ณ ปากน้ำ, “การปฏิรูปศิลปสากลในไทย, ความงามในศิลปะไทย (กรุงเทพฯ : อมรการพิมพ์, ๒๕๑๐), หน้า ๔๖๔-๔๖๕.

๗. เรื่องเดียวกัน

๘. ชุนปฏิภาคพิมพ์ลิขิต เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นเด็กรับใช้ติดตามพระยาราชานุประพันธ์ ราชทูตไปประจำประเทศญี่ปุ่นอยู่ได้ ๕ ปี ก็เดินทางติดตามเพื่อนไปยังประเทศอังกฤษ ที่นั่นท่านได้ทำงานเป็นเด็กรับใช้อาจารย์ในสถาบันศิลปะแห่งหนึ่ง ทำหน้าที่ล้างชามและถือกระเบื้องสี จนมีโอกาสได้รับการศึกษาการเขียนภาพ ต่อมาท่านได้เดินทางไปยังประเทศเคนมารค, ฮอลแลนด์, ฝรั่งเศส และอิตาลี โดยยึดอาชีพเขียนภาพ ด้วยความอนุเคราะห์จากท่านเจ้าคุณศุภราชบริพารท่านจึงได้กลับประเทศไทย หลังจากไปใช้ชีวิตอยู่ต่างแดนเสีย ๒๐ ปีเศษ กลับมาเมืองไทยตกงาน เพราะไม่มีใครนิยมเอาภาพเขียนไปติดบ้าน ท่านจึงเปิดร้านทำปลอกขึ้น นับเป็นร้านแรกในประเทศไทย แต่ก็ต้องปิดกิจการลงในเวลาไม่นานนัก นอกจากนั้นท่านยังเป็นผู้บุกเบิกการเขียนการ์ตูนล้อการเมืองในประเทศไทย ด้วยนามว่า “เปล่ง ไตรปิ่น” ต่อมาท่านได้รับเชิญเข้าเป็นอาจารย์พิเศษสอนวิชาจิตรกรรมที่โรงเรียนเพาะช่าง

๙. น. ณ ปากน้ำ, “เพื่อ หริพิทักษ์ จิตรกรเอกของเมืองไทย,” เรื่องราวของศิลปินและศิลปิน (พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๐) หน้า ๑๓๑-๑๓๒

๑๐. น. ณ ปากน้ำ, “ศิลปินร่วมสมัยของเมืองไทย,” เรื่องราวของ...หน้า ๔๐

๑๑. จงกล ก้าวจัดไวศ, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๒๕

๑๒. ในคราวนั้น มีท่านเพียงคนเดียวในชั้นที่สอบได้วิชาครู

๑๓. เพื่อ หริพิทักษ์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๕

๑๔. วงศ์ วงษ์สวรรค์, “เพื่อ หริพิทักษ์,” บางกอกเรียลเตอร์ส ๑๐, ฉบับที่ ๑๐๗ (เมษายน, ๒๕๒๔), หน้า ๑๗๕

๑๕. เพื่อ หริพิทักษ์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๕

๑๖. น. ณ ปากน้ำ, “เพื่อ หริพิทักษ์ จิตรกรเอกของเมืองไทย,” เรื่องราวของ...หน้า ๑๓๑

อีกหลายปีต่อมา ท่านจึงได้เข้าใจในสิ่งที่ครูพยายามจะอธิบายให้ท่านฟัง

นอกจากขุนปฏิภาคพิมพ์ลิตซ์แล้ว บุคคลอีกท่านหนึ่งซึ่งอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เคารพนับถือมาก และมักไปขอความรู้ทางศิลปะอยู่ประจำ คือหม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร สถาปนิกผู้บุกเบิกการศึกษามาจากยุโรป และเป็นผู้ที่อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ได้ไปขอต้นฉบับเกี่ยวกับศิลปะที่ได้เขียนไว้มาให้คุณเกี้ยววิบูลย์ศิลปการ จัดพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงวิบูลย์ศิลปการ (บุญเจีย ลียะวณิช) อาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียนเพาะช่าง ซึ่งถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. ๒๔๗๗ โดยให้ชื่อหนังสือที่ว่า “คำแนะนำนักเรียนช่างศิลป์อนุสรณ์แด่อำมาตย์ตรีหลวงวิบูลย์ศิลปการ” และในตอนหนึ่งของคำนำท่านได้กล่าวถึงอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ว่า “...นายเพื่อ ทองอยู่ นักเรียนช่างศิลป์ เป็นผู้ที่ชอบมาสนทนาเรื่องศิลปะต่างๆ กับข้าพเจ้าอยู่บ้าง ได้มาขอคำแนะนำของข้าพเจ้าในนามของเจ้าภาพว่า มีประสงค์ใคร่จัดการพิมพ์หนังสือที่เกี่ยวกับเรื่องศิลปะชั้นฉบับหนึ่ง เป็นศิลปะที่ระลึกแก่อำมาตย์หลวงวิบูลย์ศิลปการ (บุญเจีย ลียะวณิช) อาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียนเพาะช่าง ซึ่งได้ล่วงลับไปแล้ว ความประสงค์อันนี้ข้าพเจ้าขอไม่ทราด้วยไม่ตรีจิตต์ อันชื่นชมเห็นสมควร...”^{๑๗}

จากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นทางด้านศิลปะ และชื่นชอบในทัศนคติของหม่อมเจ้าอิทธิเทพสรรค์ กฤดากร ถึงขนาดขอต้นฉบับของท่านไปจัดพิมพ์ยอมแสดงให้เห็นว่า อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ คงได้รับอิทธิพลจากแนวคิดของท่านบ้างไม่มากก็น้อย

และในระหว่างนั้น ท่านได้ส่งผลงานเข้าร่วมแสดงในอาร์ตคลับ (ART CLUB) ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาชัยนาทนเรนทร^{๑๘} จัดขึ้น เสด็จในกรมพระกำแพงเพชรฯ เป็นผู้หนึ่งที่ได้มาชมและเกิดความประทับใจในภาพ “ท้องนา” ของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เสด็จในกรมฯ พระองค์นั้นได้รับสั่งให้คุณพระเสนาพจนภาค อาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพาะช่างนำตัวไปเข้าเฝ้า แล้วให้เข้าทำงานในบริษัท “โคลทนีออน” ที่ท่านริเริ่มขึ้นเป็นรายแรก มีมิสเตอร์เซียง ช่างจากเซียงไฮ้เป็นผู้ออกแบบอยู่ก่อน ทำงานออกแบบนีออนได้ไม่นานก็ย้ายไปทำงานเป็นช่างฝีมือที่ “ห้องศิลป์” ของคุณหลวงนฤมิตรเลขการ สดุดทำไปอยู่กับครูเป็เรื่อง แสงเถกิง ที่ “คณะช่าง”

ศึกษากับศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี

ปัญหาและข้อสงสัยต่างๆ ทางด้านศิลปะที่อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ยังไม่เข้าใจ ล้วนแต่มาเห็นแจ้งเมื่อได้พบกับศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี

พ.ศ. ๒๔๗๖ แซ่ม แดงชมพู นักเรียนโรงเรียนเพาะช่างชักชวนจงกล กำจัดโรค เพื่อนนักเรียนโรงเรียนเดียวกันไปพบศาสตราจารย์คอร์ราโด เฟโรจี^{๑๙} (CORRADO FEROCI) ที่กรมศิลปากร โดยบอกว่า “ไปดูสิ อาจารย์เฟโรจี มีอะไรดีๆ หลายอย่าง” เมื่อไปถึงก็เกิดความเลื่อมใสในความรู้ความสามารถของท่าน ชักชวนเพื่อนร่วมโรงเรียนมาฝากตัวเป็นศิษย์ขอศึกษาในโรงเรียนประณีตศิลปกรรม^{๒๐} ที่จะตั้งขึ้น ณ กรมศิลปากร ภายใต้ความรับผิดชอบของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี

โรงเรียนแห่งนี้ตั้งขึ้นโดยคำนึงถึงความต้องการของยุคสมัย ดังจะเห็นได้จากบทความของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ชื่อ “มหาวิทยาลัยศิลปากร” ในหนังสือ “๒๔๗๖ คณะปฏิภาณกรรมและจิตรกรรม ที่ระลึกในงานแสดงศิลปกรรมประจำปี แดงการณศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร” มีเนื้อความว่า

“...เมื่อประมาณ ๓๕ ปีมาแล้ว กิจการงานในด้านที่ต้องอาศัยพหุปัญญาของเมืองไทยส่วนมากจำเป็นต้องพึ่งพาผู้เชี่ยวชาญทางต่างประเทศอยู่ แต่หลังจากที่อนุชนไทยหลายคนได้ถูกส่งไปศึกษาในวิทยาการแขนงต่างๆ อาทิเช่น การกฎหมาย วิศวกรรม สถาปัตยกรรมและวรรณคดี เมื่อได้กลับมายังประเทศไทยของตนแล้ว ก็ได้เข้าทำหน้าที่ตำแหน่งอาชีพแทนผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศเหล่านั้น

จะเป็นเพราะเหตุใดก็ตาม ไม่ปรากฏว่ามีนักเรียนไทยถูกส่งไปศึกษาในวิชาศิลปะแขนงจิตรกรรมและปฏิภาณกรรมเลย ทั้งๆ ที่เมืองไทยยังจำเป็นต้องอาศัยพึ่งพาปฏิภาณกรรมและจิตรกรชาวต่างประเทศเป็นเวลานานมาแล้ว และศิลปินต่างประเทศเหล่านั้นก็ไม่ได้คิดที่จะฝึกฝนศิลปะแก่นุชนชาวไทยขึ้นบ้างเลย

เมื่อข้าพเจ้ามาถึงเมืองไทยฉันก็ได้ฝึกฝนเด็กหนุ่มไทยบางคนซึ่งได้เล็งเห็นว่าเขาพอจะมีอุปนิสัยในทางศิลปะอยู่บ้าง ด้วยการส่งเสริมจนเกิดความชำนาญและพร้อมด้วยความร่วมมือจากคุณพระสาโรชรัตนนิมมานก์ ข้าพเจ้าก็ได้ก่อตั้งโรงเรียนประณีตศิลปกรรมขึ้นภายในกรมศิลปากร โดยวางหลักสูตรการสอนทุกวิชาดังเช่นอะคาเดมีในยุโรปและอเมริกา...”

๑๗. อิทธิเทพสรรค์ กฤดากร, ม.จ. “คำแนะนำนักเรียนช่างศิลป์”, หนังสือเล่มนี้มีเนื้อหากล่าวถึงความหมายของคำ “จิตรศิลป์” (Fine Art), ประเภทของวิชาจิตรศิลป์โดยแยกออกเป็นวิชาที่สอนไม่ได้และไม่ควรสอน, วิชาที่สอนได้และควรสอน ทัศนคติของนักศึกษาศิลปะในประเทศไทย, ศิลปะไทยเดิมที่กำลังจะสูญสิ้นไป และศิลปะอย่างใหม่ที่จะเกิดขึ้น นอกจากนี้ยังได้วางโครงการเกี่ยวกับการศึกษาศิลปะเอาไว้ด้วย

๑๘. ศู “เฉลิมพระเกียรติพลเอกสมเด็จพระบรมวงศ์เธอกรมพระยาชัยนาทนเรนทร”, (กรุงเทพฯ : ส.กรุงศิลปแพร่, ๒๕๑๔)

๑๙. ท่านเปลี่ยนชื่อมาเป็นศิลป์ พีระศรี เมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒

๒๐. ศูที่ “ประวัติมหาวิทยาลัยศิลปากร”, ที่ระลึกงานฉลองครบ ๒๕ ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร ๑๒ ตุลาคม ๒๕๑๑, (พระนคร : บริษัท บพิธ จำกัด, ๒๕๑๑), หน้า ๑-๔

“เด็กหนุ่มไทยบางคน” ที่ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ทำการฝึกสอนตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๖ มีอยู่จำนวน ๑๐ คน คือ แซ่ม แดงชมพู พิมาน มูลประมุข สองท่านนี้ได้ฝึกฝนกับศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี อยู่ก่อนแล้ว อนุจิตต์ แสงเดือน จงกล กำจัดโรค น.ส.พวงทอง ไกรหงษ์ ม.ร.ว.ถนอมศักดิ์ กฤดากร นักศึกษา โรงเรียนเพาะช่างแผนกฝึกหัดครู ลีทิเดช แสงทิวัญ สวัสดิ์ ขึ้นมานา แซ่ม ขาวมีชื่อ นักศึกษาโรงเรียนเพาะช่างแผนกช่าง และอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์

โรงเรียนประณีตศิลปกรรมมีหลักสูตร 4 ปี ทำการสอนตามมาตรฐานเดียวกับโรงเรียนศิลปะในยุโรป มีวิชาดังต่อไปนี้ คือ PROJECTION, LIGHT AND SHADE, PERSPECTIVE, LANDSCAPE, ANATOMY, HISTORY OF ART, COMPOSITION AND DESIGN, CRITIC ART, AESTHETIC, ORNAMENT, STYLE OF ART, THEORY OF COLOUR และ THAI ARCHITECTURE ในส่วนของวิชาศิลปะปฏิบัติแบ่งออกเป็น ๒ สาขา คือ สาขา ประติมากรรม แบ่งเป็นการปั้นนูนต่ำ, ปั้นนูนสูง และปั้นลอยตัว สาขาจิตรกรรมแบ่งเป็น เส้นดินสอ, เส้นถ่าน, การระบายสีน้ำ, สีน้ำมัน และสีฝุ่น”

สำหรับอาจารย์ผู้ทำการสอนนั้น นอกจากศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ซึ่งทำการสอนวิชาประติมากรรมและเทคนิคการช่างแบบยุโรปทุกประเภท แล้ว ยังมีพระสาโรชรัตนนิมมานก์ หัวหน้ากองสถาปัตยกรรมกรมศิลปากร ซึ่งสำเร็จวิชาสถาปัตยกรรมจากประเทศอังกฤษ ทำการสอนวิชาสถาปัตยกรรม และประวัติศาสตร์ศิลป์ ทลวงวิจิตรวาทการ (พ.ศ.๒๔๔๑-๒๕๐๕) อธิปัติกรมศิลปากร (ระหว่าง พ.ศ.๒๔๗๗-๒๔๘๕) ทำการสอนวิชาประวัติศาสตร์ไทย พระพรหมพิจิตร” (พ.ศ.๒๔๓๓-๒๕๐๘) ทำการสอนวิชาสถาปัตยกรรมไทย พระเทวาภินิมิต” (พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๙๐) ทำการสอนวิชาศิลปะไทย และพระสรลักษณ์ลิขิต” (พ.ศ.๒๔๘๑-๒๕๐๑) ทำการสอนวิชาจิตรกรรม

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ และ ม.ร.ว.ถนอมศักดิ์ กฤดากร” ถูกกำหนดให้ไปเรียนวิชาจิตรกรรมกับพระสรลักษณ์ลิขิต ส่วนคนอื่นเรียนประติมากรรมกับศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี และถึงแม้ว่าท่านจะเป็นผู้ที่เคารพศรัทธาและไม่เคยขำร้องอะไร แต่ก็เป็นผู้ที่ไม่ชอบอยู่ในกรอบข้อบังคับของสถานศึกษานัก” ดังนั้น เมื่อท่านศึกษาอยู่กับพระสรลักษณ์ลิขิตได้เพียงปีเดียวก็ทนไม่ไหว ขอลาออกจากการเป็นนักศึกษาโรงเรียนประณีตศิลปกรรมแล้วขอเรียนเป็นการพิเศษกับศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรีแทน

สาเหตุที่อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ไม่ยอมศึกษากับพระสรลักษณ์ลิขิตนั้น ไม่ใช่เพราะพระสรลักษณ์ลิขิตไม่มีความสามารถ ทั้งนี้เพราะพระสรลักษณ์ลิขิต นับเป็นช่างเขียนชาวไทยที่มีฝีมือสูงสุดคนหนึ่งในยุคของท่าน ทั้งยังเป็นจิตรกรเพียงหนึ่งในสองท่านที่มีโอกาสไปศึกษาการเขียนภาพจากทวีปยุโรป (อีกท่านหนึ่งนั่นคือ ขุนปฏิภาคพิมพ์ลิขิต) พร้อมกับเคยได้รับพระราชทานเหรียญศิลปมาลาอีกด้วย และเมื่ออาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ กล่าวถึงท่าน จะยกย่องชมเชยอยู่เสมอ แต่เนื่องจากท่านเห็นว่าแนวการสอนของพระสรลักษณ์ลิขิต ที่สอนแบบมาตรฐานโบราณนั้นช่างน่าเบื่อหน่าย ไม่ตรงกับนิสัยของท่าน ในเรื่องนี้ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ได้ให้สัมภาษณ์ว่า “...ท่านสอนแบบโรงเรียนเพาะช่าง ผมเลยไม่รู้ว่าจะเรียนไปทำไม เพราะมันเป็นแบบเก่าจริงๆ แล้ว เราก็อยากจะให้เหมือนชาวบ้านเขา ไม่อยากจะแปลกจากเขาหรอก หลักสูตรมันมีขอบเขต ขอบเขตมีกรอบของมันอยู่...””

๒๑. จงกล กำจัดโรค, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๒๕

๒๒. ครูที่ พรหมพิจิตรอนุสรณ์ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๘)

๒๓. ครูที่ โชติ กัลยาณมิตร, “พระเทวาภินิมิต (ฉาย เทียมศิลปะ)” ผลงาน ๖ ศตวรรษของช่างไทย” (กรุงเทพฯ : กรมการอนุรักษ์ศิลปสถาปัตยกรรมสมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๒๐), หน้า ๑๒๓

๒๔. สมัยรัชกาลที่ ๕ สังคมไทยภายใต้การนำของราชสำนักเริ่มรับขนบธรรมเนียมประเพณีของตะวันตก มีการยกเลิกธรรมเนียมหมอบคลานเข้าเฝ้าหันมานั่งเก้าอี้แทน มีการสอนภาษาอังกฤษเพื่อใช้ในการติดต่อกับชาวต่างประเทศ มีการก่อสร้างอาคารแบบตะวันตกอย่างแพร่หลายขึ้นโดยผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศ ภาพจิตรกรรมไทยที่สืบทอดกันมานานกลับล้าสมัย ไม่มีใครนำมาตกแต่งอาคารเหล่านั้น จึงมีการสั่งภาพเขียนจากต่างประเทศมาใช้ประดับให้กลมกลืนกับอาคารแบบตะวันตก เมื่อต้องการภาพเหมือนของตนก็เพียงแต่ส่งภาพถ่ายไปเป็นแบบเท่านั้น การเสด็จยุโรปของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปีพ.ศ.๒๔๔๐ และพ.ศ.๒๔๕๐ ก็โปรดให้นายช่างตะวันตกเขียนภาพเหมือนหลายภาพ ในการเสด็จครั้งหลังมีช่างเขียนชาวไทยชื่อ นายหุ่ย บรรดาศักดิ์ ที่หลวงสรลักษณ์ลิขิต ตามเสด็จอยู่ในหมู่เจ้านายข้าราชการนอกสำรับด้วย นายหุ่ยเป็นช่างเขียนภาพเหมือนฝีมือดีผ่านการศึกษากับโรงเรียนช่างฝีมือในพระบรมมหาราชวังสมัยรัชกาลที่ ๕ ขณะที่ศึกษาอยู่ได้รับพระราชทานเงินเดือนเดือนละ ๕ บาท การที่ได้ตามเสด็จก็เพราะ “...พอต้องการจะเดินมหาดเล็กไปยุโรปอีกคนหนึ่งคือ นายหุ่ย หลวงสรลักษณ์ เป็นช่างเขียน เกือบจะเป็นโปรเฟสเซอร์ได้อยู่แล้ว ถ้าให้ไปเห็นมาก ๆ คงจะทำได้ ฤเมื่อไปตามทางเป็นลมไม่สนุก ให้มันเขียนอะไรเล่นก็สนุกดี การที่มีช่างเขียนไปเที่ยวด้วยนั้น เป็นองค์ของความสนุกอย่างผ่องอันหนึ่ง วัสดุบรรดาศักดิ์ก็เท่าหลวงนาย ๒ คนอยู่ในกองมหาดเล็ก...” (พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ลง วันที่ ๒๑ ธันวาคม ร.ศ.๑๒๕) เมื่อพระองค์ได้ทรงประทับเป็นแบบให้ มงฆิเยอร์ ดูริง ช่างเขียนชาวฝรั่งเศสเขียนพระบรมรูปถวาย หลวงสรลักษณ์จึงมีโอกาสดูการเขียนภาพอย่างเต็มที่จนเกิดความชำนาญ ท่านเป็นผู้ที่มีฝีมือและความชำนาญเป็นเลิศสมพระราชหฤทัย จนได้รับพระราชทานเหรียญคุณูปการเฉพาะเพิ่มเติมพิเศษจะพระราชทานแก่นักปราชญ์ราชกรวิหรือนายช่างฝีมือดี “ที่ได้คิดก็ดี ทำเองก็ดี ปรากฏว่าไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งทำได้ดีเสมอเท่าแล้ว” เวลาท่านว่างรูปก็ไม่ต้องตีตารางเพราะมีสายตาที่แม่นยำมาก รูปที่เขียนจะไม่ยอมให้เป็นรอยฝีแปรงต่างหรือแม้แต่น้ำมันทั้งเป็นควาบก็ไม่ได้ (สนิท ศิริสุพันธ์) ผลงานชิ้นสำคัญของท่านก็คือ พระบรมรูปรัชกาลที่ ๒, พระบรมรูปสมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี และพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาตำราวงวานภาพ ซึ่งเขียนอย่างแม่นยำและมีชีวิตชีวา

๒๕. ม.ร.ว.ถนอมศักดิ์ กฤดากร เกิดและเติบโตที่ปารีส เมื่อพระบิดาเสียชีวิตจึงเดินทางมายังประเทศไทย โดยเข้าศึกษาที่โรงเรียนมาแตร์เดอี, โรงเรียนเพาะช่าง และโรงเรียนประณีตศิลปกรรม จนเกิดรักใคร่ชอบพอกับอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เมื่อความทราบไปถึงผู้ใหญ่ท่านไม่เห็นด้วย จึงกีดกันโดยกักขัง ม.ร.ว.ถนอมศักดิ์ ไว้ในวังชั้นบนและมียามคอยเฝ้าอยู่รอบบ้าน ม.ร.ว.ถนอมศักดิ์ จึงใช้ผ้าปูที่นอนผูกคอกันหย่อนลงมาทางหน้าต่างจนพลัดตกลงมาช้อเท้าแตก

๒๖. ศิลป พีระศรี, “เพื่อ หริพิทักษ์,” เพื่อ หริพิทักษ์ (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิลพร, ๒๕๐๒) ไม่ปรากฏเลขหน้า

๒๗. เพื่อ หริพิทักษ์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ.๒๕๒๕

ปรากฏว่าศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เข้าใจและพึงพอใจในการรักษอิสระและความเป็นตัวของตัวเอง ทั้งยังชื่นชมในฝีมือการวาดภาพด้วยเส้นอันอ่อนไหว ด้วยอารมณ์และความแม่นยำอย่างหาตัวจับได้ยากของอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์อีกด้วย และสิ่งนี้เองที่ทำให้ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี มั่นใจว่าสักวันหนึ่งเด็กหนุ่มผู้นี้จะกลายเป็นศิลปินที่แท้จริงขึ้นมา^{๒๘}

และในช่วงเวลานี้เองที่อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ได้ทำการฝึกฝนทดลองเทคนิคของงานจิตรกรรมหลายประเภท เพื่อค้นหาว่าเทคนิคใดจะเหมาะสมกับธรรมชาติของตน แบบศิลปะในผลงานของท่านในช่วงนี้จัดเข้าอยู่ในลัทธิ “อิมเพรสชันนิสม์” (IMPRESSIONISM) โดยเฉพาะผลงานที่ท่านได้สร้างขึ้นเมื่อไปเขียนภาพที่จังหวัดเชียงใหม่^{๒๙}

และช่วงเวลานี้เช่นกันที่ท่านได้สมรสกับ ม.ร.ว.ถนอมศักดิ์ กฤตการ มีบุตรด้วยกัน ๑ คน คือ นายท่านุ หริพิทักษ์ ปัจจุบันเป็นช่างเขียนอิสระตั้งใจจะดำเนินวิชาช่างศิลปะตามบิดา

เมื่อนักศึกษาโรงเรียนประณีตศิลปกรรมรุ่นแรกสำเร็จการศึกษาในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ประเทศไทยก็มีศิลปินกลุ่มแรกที่สามารถเข้าแทนที่ศิลปินยุโรปซึ่งเข้ามาประกอบอาชีพ^{๓๐} และสนองตอบความต้องการของกระทรวงทบวงกรม ขณะนั้นหลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีกรมศิลปากร มีนโยบายสนับสนุนศิลปิน ได้ติดต่ออาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ ให้เข้าทำงาน แต่ท่านปฏิเสธ เนื่องจากมีความคิดว่าถ้าเข้ากรมศิลปากรก็จะต้องทำงานตามบังคับบัญชา ไม่สามารถสร้างสรรค์ศิลปะตามอุดมคติที่ได้ตั้งเอาไว้ ท่านตัดสินใจแล้วว่าอดตายก็ต้องยอม

ราวปี พ.ศ. ๒๔๕๑ ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ได้แนะนำให้รัฐบาลจัดงานประกวดจิตรกรรมและประติมากรรมส่งเสริมหลักหกประการ (หลักเอกราช, หลักความสงบภายใน, หลักเศรษฐกิจ, หลักสิทธิเสมอภาค, หลักเสรีภาพ และหลักการศึกษา) และความสำคัญของการมีรัฐธรรมนูญในงานฉลองรัฐธรรมนูญอันเป็นเหตุให้เกิดงานแสดงศิลปกรรมแห่งชาติขึ้นในทุกวันนี้ ครั้งนั้นอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ก็ได้ส่งผลงานเข้าร่วมแสดงด้วย

ไปแสวงหาความรู้ที่ประเทศอินเดีย

เดิมที่อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ตั้งใจจะเดินทางไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอิตาลี แต่เหตุการณ์ได้เปลี่ยนแปลงไปทั้งนี้เพราะเกิดสงครามโลกครั้งที่สองในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ ประกอบกับเมื่อครั้งที่ท่านศึกษากับศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ได้มีโอกาสศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะของประเทศอินเดีย ทำให้เกิดความหลงใหลและใฝ่ฝันว่าสักวันหนึ่ง ท่านจะต้องเดินทางไปประเทศอินเดียให้ได้ ท่านจึงเลือกเดินทางไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอินเดียแทนด้วยทุนของภรรยา

ท่านออกเดินทางจาก อ.แม่สอด จ.ตาก ผ่านเข้าไปยังเมืองมะละแหม่ง (อยู่ใกล้ปากแม่น้ำสาละวิน ภาคใต้ของประเทศสาธารณรัฐสังคมนิยมพม่า) จากนั้นก็เดินทางด้วยรถไฟไปเมืองย่างกุ้ง (เมืองหลวงของประเทศสาธารณรัฐสังคมนิยมพม่า) แล้วลงเรือไปยังเมืองกัลกัตตา พบกับ ดร.กาลิ ทัศนาค ผู้ซึ่งท่านสาวมีสัตยานันท์บุรีจากกรุงเทพฯ ได้กรุณาแนะนำฝากฝังพักอยู่ที่มหาโพธิสมาคมและเดินทางอีกประมาณ ๙๓ ไมล์ ตรงไปยังตำบลพลปุร (BOLPUR) อันเป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยวิศวารัตติ สานตินิเกตัน^{๓๑} (VISVA BHARATI SANTINI KATAN)

๒๘. ศิลป์ พีระศรี, “เพื่อ หริพิทักษ์”, เพื่อ หริพิทักษ์...ไม่ปรากฏเลขหน้า

๒๙. เพื่อ หริพิทักษ์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, ๒๑ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๒๕

๓๐. Silpa Bhirasri, “Contemporary Thai Art”, Modern Art of Asia : New Movements and Old Traditions, (Tokyo : Toto Shuppan Co., 1961) pp.79

๓๑. ปีพ.ศ.๒๔๕๔ รพินทรนาถ ฐากูร ตั้ง “सानตินิเกตัน วิทยาลัย” ขึ้น ต่อมาในปี พ.ศ.๒๕๒๕ ได้ขยายกิจการเป็นมหาวิทยาลัยให้ชื่อว่า “วิศวารัตติ” ในปีพ.ศ. ๒๕๕๐ หลังจากประเทศอินเดียได้รับเอกราช รัฐบาลอินเดียได้ยื่นมือเข้าอุปถัมภ์กิจการของมหาวิทยาลัย และรับรองวิทยฐานะขึ้นเท่าเทียมกับมหาวิทยาลัยอื่นๆ ในอินเดีย มหาวิทยาลัยแห่งนี้ มีวัตถุประสงค์ที่จะทำหน้าที่รวบรวมไว้ซึ่งทรัพยากรทางจิตใจที่มีไว้เพื่อทุกคน โดยตระหนักถึงพันธกรณีที่ยิ่งใหญ่ที่อินเดียควรเสนอวัฒนธรรมที่ดีที่สุดของคนแก่อื่นๆ ในขณะที่ตะวันตกตระหนักถึงสิทธิของอินเดียเองในอันที่จะได้รับไว้ซึ่งวัฒนธรรมที่ดีที่สุดจากผู้อื่นด้วย ปรัชญาการศึกษาของวิศวารัตติคล้ายคลึงกับการศึกษาแบบคุงกุลในอินเดียสมัยโบราณ ดังเช่น อาศรมสำนักดักกิลลา ซึ่งมีความสัมพันธ์ระหว่างอาจารย์กับศิษย์ เป็นไปในลักษณะพ่อกับลูก นอกจากหลักสูตรการสอนแบบธรรมชาแล้ว ยังมีแผนกสังคีตศิลป์และนาฏศิลป์, แผนกจิตรกรรมและประติมากรรม, แผนกวัฒนธรรมอิสลาม, แผนกวิถีโซโรอัสเตอร์ (Zoroaster ลัทธิบูชาไฟของชาวเปอร์เซีย), แผนกทิเบต, แผนกจีน ฯลฯ บุคคลสำคัญซึ่งควรยกนามมากกล่าวในที่นี้คือ รพินทรนาถ ฐากูร (Rabindranath Tagore) คคนเนทรวนาถ ฐากูร (Gogonendranath Tagore) และ อพินทรนาถ ฐากูร (Abansdranath Tagore) ทั้ง 3 คำ สะกดโดยยึดหลักอักษรวิธีเป็นใหญ่ โดยออกเสียงตามสำเนียงภาษาเดิม รพินทรนาถ ฐากูร มาจาก รพ+อินทฺร+นาถ, คคนเนทรวนาถ มาจาก คคน+อินทฺร+นาถ, อพินทรนาถ มาจาก อพน+อินทฺร+นาถ ส่วน ฐากูร เป็นคำภาษาเบงกอลและสันสกฤต ฝรั่งเศสออกเสียงไม่ได้ จึงออกเสียงเป็นตะโก (Tagore) ท่านทั้งสามมีบทบาทสำคัญยิ่งในการฟื้นฟูจิตกรรมอินเดียที่เริ่มเสื่อมลงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๔ ด้วยการเขียนแบบผลงานของชาวอังกฤษ และวิไลนดาบางคนให้รุ่งเรืองขึ้นใหม่ โดยการผสมเทคนิคการเขียนภาพแบบตะวันตกเข้ากับแรงบันดาลใจจากชนบทอินเดียประเพณีของอินเดียเอง ความเคลื่อนไหวนี้มีชาวยุโรปบางท่านให้ความสนับสนุนเป็นต้นว่า อี.บี.ฮาเวลล์ (E.B. Havell) ผู้อำนวยการโรงเรียนรัฐบาลเมืองกัลกัตตา, เซอร์จอห์น ูดรอฟ (Sir John Woodroff)

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เข้าเรียนแผนกจิตรกรรมในฐานะนักศึกษาพิเศษ โดยพักอยู่ ณ ตึกจินกวน^{๓๒} ภายใต้ความอำนวยการของท่านนันทะ ลาลโพส^{๓๓} (NANTALAL BOS) ศิลปินใหญ่ของอินเดีย ระยะเวลาที่ท่านนันทะลาลโพสไม่ค่อยเชื่อใจในความสามารถสักเท่าใด แต่เนื่องจากไม่รับรองของ ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ทำให้ท่านจำต้องรับเอาไว้ ต่อเมื่อศาสตราจารย์ปิโนต์ มาคัดเลือกผลงานของท่านจำนวน ๒ ชิ้น ไปแสดงในนิทรรศการผลงาน ของนักศึกษาและท่านเห็นเข้า จึงยอมรับเป็นศิษย์อย่างสนิทใจ เพื่อนนักศึกษาที่ไม่เคยมาสมาคมด้วยก็พลอยเข้ามาทำความสนิทสนมเป็นอย่างดี เป็นที่รักใคร่นับถือของท่านนันทะลาลโพส คุณาจารย์และเพื่อนนักศึกษา ท่านเองถึงกับกล่าวว่า “...ผมอยู่ไม่นานเท่าไร แต่ก็เหมือนกับว่าอยู่นานเหลือเกิน คล้ายๆ กับเป็นครูบาอาจารย์กันมานานมานาน พุดจานิดๆ หน่อยๆ ก็เข้าใจกัน...”^{๓๔}

ในแต่ละวันถ้าท่านไม่เขียนภาพอยู่ในห้อง ก็จะออกไปเขียนภาพในป่าละเมาะที่อยู่ต่างๆ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นไปตามอุดมการณ์ของท่านพรินทราถ ฐากร ซึ่งต้องการที่จะจัดระบบการเรียนการสอนของมหาวิทยาลัยวิศวการติ ศานตินิเกตัน ให้คล้ายคลึงกับการศึกษาแบบครูกุลของอินเดียโบราณ ดังนั้น มหาวิทยาลัยแห่งนี้จึงมีสภาพใกล้ชิดกับธรรมชาติมาก เมื่อทำการศึกษาก็ศึกษากันในสวนหรือใต้ร่มไม้ กลิ่นอายของอารยธรรมสมัยใหม่แทบจะไม่มีเลย นอกจากสภาพแวดล้อมดังกล่าวแล้ว นักศึกษายังมีโอกาสได้ชมผลงานศิลปะกรรมชิ้นเยี่ยมของโลกที่ผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนตลอดเวลา สิ่งที่น่าสนใจที่สุดก็คือการโน้มหน้าใจมิให้ชาวอินเดียละทิ้งลักษณะประจำชาติ ด้วยการจัดส่งคนที่มีความรู้ไปทำการคัดลอกภาพเขียนที่มีคุณค่าตามแหล่งต่างๆ ของประเทศมาติดตั้งไว้เพื่อศึกษาอย่างใกล้ชิด^{๓๕} ท่ามกลางแหล่งพุทธิปัญญานี้เอง ความหลงใหลใฝ่ฝันของท่านที่มีต่อศิลปะก็ยิ่งทวีความแรงกล้าขึ้นทุกที ท่านบูชางานศิลปะโบราณชั้นครูของอินเดียอย่างสูง และนับเป็นครั้งแรกที่ท่านได้ตระหนักถึงคุณค่าในศิลปะโบราณอันเป็นมรดกตกทอดของแต่ละชาติ ดังนั้นความคิดที่จะเรียนรู้ศิลปะไทยอย่างจริงจังจึงเกิดขึ้นและได้บังเกิดขึ้นเมื่อท่านกลับมาประเทศไทยแล้ว โดยที่ท่านได้ทุ่มเทชีวิตจิตใจและสติปัญญาทำการอนุรักษ์ศิลปกรรมในเวลาต่อมา

ระหว่างที่ท่านกำลังขะมักเขม้นต่อการศึกษาอยู่นั้น ก็ปรากฏข่าวร้ายจากกรุงเทพฯ ว่า คุณยายที่เป็นญาติสนิทเพียงคนเดียว และเป็นผู้อุปถัมภ์เลี้ยงดูท่านมาแต่เล็กได้ถึงแก่กรรมเสียแล้วเพียง ๓ เดือนเมื่อท่านได้จากมา ข่าวร้ายภรรยาผู้เป็นที่รักก็ประสบเคราะห์กรรมเป็นโรคประสาทไป ข่าวนี้ทำให้ท่านเกิดความเสียใจเป็นที่สุด ท่านเดินกรำฝนไปตามถนนอย่างไม่รู้สึกรู้สีก้าว ผ่านหมู่บ้านเข้าไปยังป่าละเมาะ ขณะนั้นรู้สึกเหมือนถูกทอดทิ้งให้อยู่เพียงคนเดียวในโลก ทมหดสิ้นทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีที่พึ่งอีกแล้ว ท่านเงยหน้าขึ้นบนท้องฟ้าอ่อนวอนต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของอินเดียให้ช่วยคุ้มครอง ท่านใดนั้นก็เกิดปาฏิหาริย์ฝนฟ้าที่อิงคะนิงสนั่นหวั่นไหวกลับหยุดเสียบกริบในปัจจุบันทันด่วน ฟ้าโปร่งใสเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น นับแต่นั้นมาท่านก็เริ่มเชื่อมั่นในพระผู้เป็นเจ้าของอินเดีย และเริ่มสนใจศึกษาลัทธิศาสนาพราหมณ์^{๓๖}

ความทุกข์ที่ท่านได้รับยังไม่หมดสิ้น เมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ ได้แผ่ขยายมาทางด้านทวีปเอเชีย รัฐบาลไทยภายใต้การนำของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้ร่วมลงนามสัญญาเข้าสู่ “วงไพบูลย์ร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” กับญี่ปุ่น เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๘๔ และประกาศสงครามกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ในวันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๘๔ เนื่องจากเป็นพลเมืองของประเทศศัตรูกับอังกฤษ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ และคนไทยอื่นๆ ที่อยู่ในประเทศอินเดียจึงถูกจับกุมอยู่ในค่ายกักกันเชลยศึก

ท่านถูกจับตัวส่งไปยังเมืองเดลีโดยทางรถไฟ แล้วถูกกักกันอยู่ในบ้อมโบราณกว้างใหญ่ชื่อ “ปุราณากีลา” (PURANA GUILA) อยู่ได้สักพักก็ถูกย้ายไปคุมขังต่อที่ทะเลทรายราชปุตนา (DEOLI) ที่ค่ายกักกันแห่งนี้เป็นที่อยู่ของเชลยเยอรมัน, อิตาลี, ญี่ปุ่น และไทย เชลยเยอรมันและอิตาลีจำนวนหลายคนมีคนถูกจับกุมมาจากยุโรปและแอฟริกา เชลยญี่ปุ่นที่เป็นพลเรือนมีทั้งเด็กและผู้ใหญ่ราวสองหมื่นคนถูกจับกุมมาจากพม่า อินเดีย สิงคโปร์ และมลายู ส่วนคนไทยมีอยู่ประมาณ ๕-๖ คน เชลยพลเรือนและเชลยทหารถูกกักขังใกล้ๆ กัน โดยมีลาดหนามเดินกระแสไฟฟ้ากั้นกลาง กิจวัตรประจำวันของเชลยศึกที่นี่ก็คือ ออกไปขุดคูน้ำใส่โครกหรือทำถนนท่ามกลางสภาพอากาศที่เลวร้ายมาก เพราะในทะเลทรายหน้าร้อนร้อนจัด หน้าหนาวหนาวจัด นอกจากนั้นอาหารการกินก็ขาดแคลน ทั้งขณะนั้นประเทศอินเดียก็เกิดทุกข์ภัยอย่างใหญ่หลวง สภาพภายนอกค่ายกักกันนั้นแสนลำบาก แต่ภายในค่ายกักกันนั้นยิ่งลำบากกว่าหลายเท่าตัว ถูกกักขังอยู่ในค่ายกักกันได้เพียงปีเศษ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ก็ล้มเจ็บด้วยโรคมาเลเรีย, โรคโลหิตจาง และโรคบิด ต้องเข้าโรงพยาบาลเกือบทุกเดือนและเป็นเรื้อรังอยู่ราวสองปี

๓๒. ตึกจินกวน (จีน-ประเทศจีน, กวน = ตึก, คณะ, สถาบัน) หรือเรียกได้อีกอย่างว่า “สถาบันจีนศึกษา” เป็นส่วนหนึ่งของมหาวิทยาลัยวิศวการติ การสร้างตึกหลังนี้ได้รับความอุปถัมภ์จาก รัฐบาลเจียงไคเช็ค

๓๓. คำนี้ควรจะออกเสียงตามภาษาเบงกอลว่า “โพส” แต่ชาวอังกฤษออกเสียงเพี้ยนไปเป็น “โพส” ในที่นี้ใช้การออกเสียงตามอังกฤษ เพราะถ้าออกเสียงเดิมแล้วจะเพี้ยนไปมาจากจนอาจเกิดความเข้าใจว่าเป็นคนละคนกัน ในบางที่สะกด “โพส” เป็น “โบส” ซึ่งไม่ค่อยถูกต้องนัก ทั้งนี้เพราะ “บ” ในอินเดียจะตรงกับ “พ” ในภาษาไทย

๓๔. เพื่อ หริพิทักษ์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ.๒๕๒๔

๓๕. น. ณ ปากน้ำ, “เพื่อ หริพิทักษ์ จิตรกรเอกของเมืองไทย”, เรื่องราวของ..., หน้า ๑๓๖

๓๖. เรื่องเดียวกัน

แม้จะได้รับความทุกข์เวทนาอย่างแสนสาหัส อิศรภาพทางกายถูกจำกัด แต่ทางใจนั้นไม่มีใครสามารถบังคับได้ ทางออกของท่านก็คือใฝ่ใจในศาสนา และศิลปะ ท่านตัดสินใจนำเงินที่เหลืออยู่หรือทรัพย์สินสิ่งหนึ่งสิ่งใดเกี่ยวกับวิชา “อภิปรัชญา” (SPIRITUALISM) จากสำนักของท่านสวามีคิวนันทะ แห่ง อาศรมฤๅษีเกศ ณ ภูเขาเทมาลัย ป่าทิมพานต์^{๓๓} ความรู้ที่ท่านได้รับเป็นเสมือนน้ำหล่อเลี้ยงชีวิตยามทุกข์ยาก ท่านได้รู้จุดมุ่งหมายที่แท้จริงแห่งศาสนา ความจริงที่ท่านได้ค้นพบก็คือ มนุษย์เราจำเป็นต้องมีที่พึ่ง ถ้าขาดที่พึ่งแล้วลำบาก ท่านใช้ศาสนาเป็นแนวทางให้เข้าใจชีวิต

นอกจากจะสนใจในด้านศาสนา ท่านก็ยังไม่ละทิ้งการสร้างสรรคศิลป์ ด้วยสีที่เหลือน้อยไม่ก็หลอด และกระดาษแผ่นเล็ก ท่านได้เขียนภาพชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลรอบข้าง จนภาพองค์ประกอบ “ค่ายกักกันชาวญี่ปุ่นในบอมบะราย” และภาพ “สวนดอกไม้” ของท่านได้รับรางวัลที่หนึ่งและที่สองในการประกวด ซึ่งจัดให้มีขึ้นโดยคณะศิลปินแห่งค่ายกักกัน

สิ้นเคราะห์

วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๘๘ ญี่ปุ่นยอมแพ้สงคราม แต่เนื่องจากตลอดระยะเวลาที่ทหารญี่ปุ่นอยู่ในประเทศไทย คนไทยก็ได้ยินยอมหรือคล้อยตาม กลับก่อตั้งขบวนการต่อต้านญี่ปุ่นขึ้นทั้งในและนอกประเทศ ภายใต้ชื่อว่า “ขบวนการเสรีไทย” ประกาศไม่ยอมรับการกระทำของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม และขอเป็นฝ่ายสัมพันธมิตร ดังนั้นรัฐบาลไทยซึ่งเป็นพันธมิตรกับญี่ปุ่นตามสนธิสัญญา ก็ได้กลายเป็นรัฐบาลที่ต่อต้านญี่ปุ่นไป และสามารถกอบกู้เอกราชและรักษาฐานะของประเทศชาติเอาไว้ได้

รัฐบาลอังกฤษจึงย้ายอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ จากค่ายกักกันที่ DEOLI ด้วยรถไฟลงเรือเดินทะเลที่บอมเบย์ กักกันต่อที่ประเทศสิงคโปร์ อยู่ที่นั่นหลายเดือนก็ถูกปล่อยตัวแล้วเดินทางต่อไปขึ้นที่อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๙

ท่านเดินทางกลับประเทศไทยด้วยความว้าเหว มีเพียงกระเป๋าติดตัวสองใบและเงินอีกราวสามสิบบาท เมื่อไปถึงบ้านก็พบว่าถูกทำลายจนหมดสิ้น ภรรยาและลูกได้อพยพไปอยู่เมืองพระตะบอง เดินทางไปหานายแฉ่ม ขาวมีชื่อ เพื่อนนักศึกษาศิลปะที่อาศัยอยู่หน้าไปรษณีย์กลางก็ปรากฏว่าถึงแก่กรรมเสียแล้ว ไปหาเพื่อนที่สามย่านก็ไม่พบ ในที่สุดก็ได้ไปอาศัยนอนกับเพื่อนที่ธนบุรี

และในช่วงนี้ท่านได้สมรสใหม่อีกครั้งหนึ่งกับคุณสมถวิล หริพิทักษ์ แต่ไม่มีบุตรธิดาด้วยกัน

งานระยะแรกเมื่อกลับประเทศไทย

กลับมาเมืองไทยไม่นาน ท่านก็ได้รับคัดเลือกจากศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ให้เขียนภาพในช่องคูหาพระอุโบสถ วัดเบญจมบพิตร^{๓๔} โดยวาดเป็นภาพเจดีย์ที่สำคัญๆ ในประเทศไทย

คณะศิลปินผู้เขียนภาพดังกล่าวมีหลายท่านด้วยกัน โดยแยกกันเขียนคนละช่อง ดังนี้คือ พระปฐมเจดีย์ อาจารย์ประสงค์ ปัทมานุช, พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช อาจารย์พิณิจ สุวรรณบุญ, พระเจดีย์ชัยมงคล อาจารย์มานะ บัวขาว, พระธาตุพนม อาจารย์ประสงค์ ปัทมานุช, พระศรีรัตนธาตุเมืองชะเลียง อาจารย์ประดิษฐ์ ยุวพุททะ และอาจารย์เลื่อน พุกพงษ์, พระมหาธาตุเมืองศรีสะเกษ วัดช้างล้อม พระภิกษุสนธิโต (อาจารย์สนธิ ดิษฐพันธ์), พระธาตุทิวภูลักษ์ นครลำพูน อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์, พระมหาธาตุเมืองละโว้ ลพบุรี คณะนักภิกษุที่อุปสมบทในพรรษานั้นร่วมกันเขียน โดยพระภิกษุสนธิโตผู้ซึ่งบวชในวัดนั้นเป็นผู้ควบคุมการเขียน พระเทวาริณมิตเป็นผู้ออกแบบในครั้งแรก โดยออกแบบให้แต่ละคูหาประดับด้วยต้นไม้สำคัญในพุทธประวัติไม่ซ้ำกัน แต่ภายหลังได้เปลี่ยนเป็นภาพบัวแปดดอกแทน

๓๓. อภิปรัชญา, อภี = มาก, ยิ่งใหญ่, อาตม = จิตใจ, เกี่ยวกับอาตมมัน, วิทยา = ความรู้

๓๔. อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เลื่อมใสในคำสอนของท่านสวามี คิวนันทะมาก ในคราวเสร็จสิ้นการประชุมองค์การศิลปินระหว่างชาติ ครั้งที่ ๓ ณ กรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย ในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ ท่านยังได้แวะไปนมัสการท่านสวามีคิวนันทะที่ประเทศอินเดีย

๓๕. ช่องคูหานี้เป็นพระราชประสงค์เดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ไว้ว่าจะให้เขียนภาพ แต่ยังไม่ได้ทรงกำหนดแน่วว่าเป็นภาพอะไร เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จกลับจากบิริง เมื่อพ.ศ.๒๔๘๕ พระพรหมมุนีถวายพระพรให้ทรงพระดำริ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น กำหนดให้เขียนภาพจอมเจดีย์คือ พระเจดีย์ที่สำคัญในประเทศไทย ๘ แห่ง โดยว่าจ้างกรมศิลปากรให้ออกแบบและเขียนเป็นราคาของละ ๒,๕๐๐ บาท และได้ขอถวายพระพรถวายพระราชกุศลแด่สมเด็จพระปรมนทมหาอาณันทมหิตล ทรงพระราชศรัทธา ทรงรับเป็นเจ้าของช่องภาพพระปฐมเจดีย์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ทรงพระราชศรัทธาทรงรับเป็นเจ้าของช่องภาพพระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช และได้บอกบุญพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอมในรัชกาลที่ ๕ และท่านผู้มีศรัทธาทั้งหลาย พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนชัยนาทนเรนทร ทรงรับเป็นเจ้าของช่องภาพพระเจดีย์ชัยมงคล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุมภฏพงษ์บริพัตร และหม่อมพันธุทิพย์บริพัตรทรงรับเป็นเจ้าของช่องภาพพระธาตุพนม พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภาและหม่อมกอบแก้ว อาภากร ทรงรับเป็นเจ้าของช่องภาพพระศรีรัตนมหาธาตุ เมืองชะเลียง เมืองสวรรคโลกเก่า เจ้าจอมมารดาเลื่อนในรัชกาลที่ ๕ รับเป็นเจ้าของช่องภาพพระมหาธาตุเมืองศรีสะเกษ วัดช้างล้อม เมืองสวรรคโลกเก่า เจ้าจอมมารดาสมบูรณในรัชกาลที่ ๕ รับเป็นเจ้าของช่องภาพพระธาตุทิวภูลักษ์ และคณะนักภิกษุ พ.ศ.๒๔๘๘ รวม ๑๗ รูป รับเป็นเจ้าของช่องภาพพระมหาธาตุเมืองละโว้ ลพบุรี ประวัติวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม (พระนคร : โรงพิมพ์การพิมพ์พาณิชย์, ๒๔๙๒), หน้า ๑๐๗-๑๐๘

อาจารย์เพื่อ ทริพิทักซ์ เขียนภาพพระธาตุทริภุญชัยด้วยความประณีต เมื่อไม่ชอบใจก็ล้างทิ้งจนทางวัดสงสัย ถามว่าสวยงามดีแล้วลบทิ้งทำไม ท่านก็ตอบว่าไม่ชอบเลยถูกท้าวบ้ำ สมเด็จพระวันรัต (ปลัด กิตติโลภณ) เจ้าอาวาส ซึ่งต่อมาได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ ๑๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ท่านไม่พอใจฟ้องมาทางกรมศิลปากรว่าช่างผู้นี้พูดจาไม่เรียบร้อย ได้เกลี้ยไม่ยอมลดละ ทางกรมฯ ได้กราบเรียนท่านไปว่าอย่าได้ถือสาเลย ช่างโดยมากเป็นเช่นนี้เป็นคนนับถือความคิดของตนและมักพูดจาเปิดเผยตรงไปตรงมา^{๔๐}

ในช่วงเวลานี้เอง ท่านก็เริ่มออกสำรวจจิตรกรรมฝาผนังตามวัดวาอารามต่าง ๆ และทำการคัดลอกภาพที่สำคัญเอาไว้เป็นหลักฐานก่อนที่ภาพในสถานที่จริงจะเสียหายไป โดยเริ่มต้นที่วัดสุทัศนเทพวราราม และวัดสุวรรณาราม (บางกอกน้อย กรุงเทพฯ)

ชีวิตราชการและการศึกษาที่ประเทศอิตาลี

ท่านเริ่มรับราชการครั้งแรกในตำแหน่งครูช่างเขียน คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ ดังมีบันทึกต่อไปนี้

“...ด้วยในคราวที่อาจารย์ศิลป พีระศรี ขอลาไปเยี่ยมบ้านที่ยุโรป คราวนี้ อาจารย์ศิลป ใครจะได้นายเพื่อ ทองอยู่ เป็นผู้ดูแลนักศึกษามหาวิทยาลัย คณะปฏิมากรรมแทนตัว และให้ทำงานคัดลอกภาพโบราณตามผนังโบสถ์ที่สำคัญไปด้วย จึงขออนุมัติบรรจุนายเพื่อ ทองอยู่ เป็นครูช่างเขียนในมหาวิทยาลัย รับเงินเดือน ๘๐ บาท และเงินเพิ่มตามระเบียบเงิน พ.ช. ของกระทรวงการคลัง

ในสภานี้ งบประมาณทางมหาวิทยาลัยมีพอที่จะบรรจุในอัตรานี้ได้ จึงเสนอขออนุมัติบรรจุตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ ๒๔๙๐ เป็นต้นไป...”^{๔๑}

ท่านทำหน้าที่ดูแลนักศึกษา รับหน้าที่การสอนวิชาจิตรกรรม และศึกษาค้นคว้าวิจัยศิลปะไทย ต่อมาเมื่อ พ.ท.หลวงรณสิทธิพิชัย (พ.ศ. ๒๔๔๒ - ๒๔๑๕) อธิบดีกรมศิลปากร (พ.ศ. ๒๔๙๓ - ๒๔๙๔) ได้ทราบความคิดในการจำลองภาพจิตรกรรมฝาผนังจากสถานที่จริงของอาจารย์เพื่อ ทริพิทักซ์ ก็เห็นพ้องด้วย จึงมีคำสั่งให้ดำเนินการโดยกรมศิลปากรเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายให้เท่าที่มีเงินในงบประมาณของกรม^{๔๒} ท่านจึงมีหน้าที่รับผิดชอบเพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง

เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๗ อาจารย์เพื่อ ทริพิทักซ์ เดินทางไปศึกษาต่อ ณ ราชบัณฑิตยสถานกรุงโรม^{๔๓} (Accademia de Bella Arti di Roma) โดยทุนของรัฐบาลอิตาลี เป็นเวลา ๒ ปี

ด้วยเหตุที่ท่านมีนิสัยรักในอิสระภาพ ท่านไม่ชอบอยู่ในกรอบของสถานศึกษา นัก การเดินทางไปศึกษาต่อในครั้งนั้น จึงไม่มีประกาศนียบัตรทางศิลปะติดตัวไปเลย มีแต่เพียงใบรับรองของศาสตราจารย์ศิลป พีระศรี เท่านั้น ที่กล่าวแนะนำและยกย่องชมเชยท่านเอาไว้ อันมีค่าเหนือประกาศนียบัตรทางศิลปะอื่นใดทั้งสิ้น ดังข้อความในจดหมายฉบับนั้นว่า..

๔๐. พินิจ สุวรรณบุณย์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๒๕

๔๑. บันทึกของนายภุชงค์ อินทโกศัย เสนอต่อผู้อำนวยการมหาวิทยาลัยศิลปากร ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๙๐

๔๒. Silpa Bhirasri, "Thai Painting", Exhibition of Thai Painting. (Bangkok : Runnakom, 1952) pp.3-4

๔๓. คำแปลเป็นไทยนี้ใช้ตามศาสตราจารย์ศิลป พีระศรี ซึ่งปรากฏอยู่ในบันทึกที่ท่านเสนอต่อผู้อำนวยการมหาวิทยาลัยศิลปากร ลงวันที่ ๑๒ เดือนธันวาคม พ.ศ.๒๔๙๗

University of Fine Arts
Fine Arts Department
Bangkok, Thailand.

20th May 1954.

TO WHOM IT MAY CONCERN

I hereby certify that Nai Fua Hariphitak is my best painter-pupil endowed with a rare gift for art and an artist who has devoted himself exclusively to his art and to the study of our traditional artistic patrimony.

After years of studies in Bangkok, Nai Fua Hariphitak went in the year 1941 to India to develop his knowledge in art and after having frequented the Indian artistic center of Santiniketan he returned to Siam in the year 1947. In the same year he joined the University of Fine Arts (attached to the Fine Arts Department) as instructor of history of art and painting. Besides his teaching activity, Nai Fua carried on research work of old traditional Thai art.

In the National Exhibition of Art hold on February/March 1949 at the Fine Arts Department, Nai Fua Hariphitak exhibited five paintings, one of which was rewarded with a gold medal (first prize).

Both for artistic qualities and for enthusiasm and faith in his art, Nai Fua Hariphitak may be recommended as one of the best Siamese artists of our time.

Prof. C. Feroci (Nai Silpa Bhirasri)
Dean of the University of Fine Arts
(Section of Sculpture and Painting)

ช่วงเวลานี้เองที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถอันยิ่งใหญ่ของท่านในการสร้างสรรค์ศิลปะ ท่านถ่ายทอดความรู้สึกต่อสิ่งต่างๆ ที่ได้พบเห็นออกมาเป็นภาพที่งดงามจับใจ ดังที่ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี ได้บันทึกไว้ว่า “...นี่เองเป็นเวลาที่ได้แสดงให้เห็นถึงสมรรถภาพอันยิ่งใหญ่ของเพื่อในการทำงานศิลปะ ภาพเขียนสีและภาพวาดด้วยเส้นจำนวนมากกว่าร้อยชิ้น สร้างขึ้นด้วยฝีมือของศิลปินของเรา งานของเขาเรียกร้องความสนใจจากซินญอร์ออกไปศาสตราจารย์ฝ่ายจิตรกรรมแห่งสถานศึกษาศิลปะของโรม ศาสตราจารย์ผู้นี้ได้เห็นคุณภาพอันสูงส่งแห่งความเป็นศิลปินไทยโดยแท้จริงอันมีอยู่ในตัวเพื่อ...”^{๔๔}

พ.ศ. ๒๕๐๒ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ รับตำแหน่งอาจารย์โท คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร^{๔๕}

พ.ศ. ๒๕๐๓ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เข้าร่วมประชุมองค์การศิลปินระหว่างชาติ^{๔๖} (International Association of Art) ครั้งที่ ๓ ณ กรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย โดยความอุปถัมภ์จากองค์การยูเนสโก (UNESCO) การประชุมแบ่งออกเป็นสองประเภท คือ ประเภทที่หนึ่ง เป็นการประชุมของศิลปินกลุ่มประเทศฝ่ายตะวันออกหกคน และกลุ่มประเทศฝ่ายตะวันตกหกคน เริ่มตั้งแต่วันที่ ๒๓ - ๒๔ เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๓ เพื่ออภิปรายปัญหาเกี่ยวกับอิทธิพลการแลกเปลี่ยนการแสดงผลงานทางศิลปะ รวมทั้งศึกษาถึงเทคนิคและอารยธรรมสมัยใหม่ว่ามีผลกระทบต่อศิลปะเพียงใด โดยมีศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี เป็นตัวแทนจากประเทศไทย ประเภทที่สองเป็นการประชุมใหญ่ขององค์การศิลปินระหว่างชาติ เริ่มตั้งแต่วันที่ ๒๕ กันยายน ถึงวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ เพื่อศึกษาและอภิปรายปัญหาเกี่ยวกับศิลปะปัจจุบัน และปัญหาผลประโยชน์ของศิลปินที่ยังมีชีวิตอยู่ โดยมีศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี, อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ และอาจารย์สวัสดิ์ ดันติสุข เป็นตัวแทนจากประเทศไทย^{๔๗}

เมื่อการประชุมเสร็จสิ้น อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ได้เดินทางไปดูงานศิลปะต่อที่กรุงปารีส, กรุงลอนดอน และประเทศอินเดีย เป็นเวลาหลายเดือน หมดเงินไป ๔,๐๐๐ บาท จึงเดินทางกลับประเทศไทย

พ.ศ. ๒๕๐๕ อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ รับตำแหน่งเป็นอาจารย์หัวหน้าแผนกวิชาจิตรกรรม คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร^{๔๘}

พ.ศ. ๒๕๐๗ ด้วยคำสั่งมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ ๑๒/๒๕๐๗ อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๓ และมาตรา ๔ แห่งพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยศิลปากร (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๐๖ และโดยมหาวิทยาลัยศิลปากร ให้อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ เป็นข้าราชการพลเรือนสามัญ ชั้นโท อันดับ ๒ ชั้น ๑,๙๐๐ บาท เลขที่ ๓/๒๕๐๗ ดำรงตำแหน่งอาจารย์โทคณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๙ ท่านป่วยเป็นฝีที่ทวารหนักเข้ารับการผ่าตัด และได้ขอลาหยุดราชการเป็นเวลา ๔๕ วันนับตั้งแต่วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๙ ถึงวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๐^{๔๙}

พ.ศ. ๒๕๑๐ ท่านได้เลื่อนจากข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นโท อันดับ ๓ ชั้น ๒,๗๕๐ บาท ตำแหน่งอาจารย์โท คณะจิตรกรรมและประติมากรรม ขึ้นเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นเอก อันดับ ๑ ชั้น ๒,๗๕๐ บาท ตำแหน่งอาจารย์เอก คณะจิตรกรรมและประติมากรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร^{๕๐} และปีเดียวกันนี้เองท่านได้เข้าร่วมเป็นกรรมการอนุรักษปฏิสังขรณ์หอพระไตรปิฎก วัดระฆังโฆสิตาราม (ธนบุรี)

พ.ศ. ๒๕๑๒ มีคำสั่งมหาวิทยาลัยศิลปากร แต่งตั้งอาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ให้ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยศาสตราจารย์ในวิชาจิตรกรรม คณะจิตรกรรม ประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร^{๕๑}

พ.ศ. ๒๕๑๒-๒๕๑๔ ท่านเข้าร่วมเป็นอนุกรรมการด้านวิชาการควบคุมการบูรณปฏิสังขรณ์ธรรมาสถ์ วัดวรจรยาवास กรุงเทพฯ ซึ่งก่อนหน้านั้นได้ถูกทางวัดรื้อออก การบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งนี้เป็นไปด้วยดีและถูกต้องตามหลักวิชา สามารถรักษาศิลปกรรมสำคัญของชาติเอาไว้ได้^{๕๒}

อาจารย์เพื่อ หริพิทักษ์ รับราชการอยู่เป็นเวลา ๒๓ ปี จนครบเกษียณอายุและพ้นจากราชการเมื่อสิ้นปีงบประมาณเดือนตุลาคม พ.ศ.๒๕๑๓ ขณะนั้น

๔๔. ศิลป์ พีระศรี, “เพื่อ หริพิทักษ์”, เพื่อ หริพิทักษ์..., ไม่ปรากฏเลขหน้า

๔๕. มหาวิทยาลัยศิลปากร, สมุดประวัติประจำตัวข้าราชการของนายเพื่อ หริพิทักษ์

๔๖. คำภาษาไทยนี้ใช้ตามบทความ “บันทึกการประชุมใหญ่ องค์การศิลปินระหว่างชาติ ครั้งที่ ๓ ณ กรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย พ.ศ.๒๕๐๓” ของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี แปลโดย เซียน อัมศิริ ประเทศไทยเป็นสมาชิกของสมาคมแห่งนี้ตั้งแต่ปีพ.ศ.๒๕๔๗ โดยมีมติของคณะรัฐมนตรี มหาวิทยาลัยศิลปากรให้ความอุปถัมภ์

๔๗. ศิลป์ พีระศรี, “บันทึกการประชุมใหญ่ขององค์การศิลปินระหว่างชาติ ครั้งที่ ๓ ณ กรุงเวียนนา ประเทศออสเตรีย พ.ศ.๒๕๐๓”, วารสารศิลปากร, ๔, เล่มที่ ๖ (๒๕๐๔), ๒๖-๒๖

๔๘. คำชี้แจงและผลงานที่ขอแต่งตั้งนายเพื่อ หริพิทักษ์ ให้เป็นผู้ช่วยศาสตราจารย์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

๔๙. บันทึกเรื่องขอลาป่วยของนายเพื่อ หริพิทักษ์ เสนอต่อคณะบดี คณะจิตรกรรมและประติมากรรม ลงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๐๙

๕๐. คำสั่งมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ ๔๔/๒๕๑๐ เรื่องเลื่อนชั้นและแต่งตั้งข้าราชการ

๕๑. คำสั่งมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ ๑๒๒/๒๕๑๒ เรื่องแต่งตั้งข้าราชการ

๕๒. ลุ่ม เจริญศรีวัฒนา ได้ไปพบและนำมาเขียนลงในวารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๒ พ.ศ.๒๕๐๖ รายละเอียดของการซ่อมมรดกได้จาก “อนาคต”

ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ มกราคม - กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ หน้า ๘-๑๓

มีฐานะเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นเอก อันดับ ๑ ชั้น ๓,๒๐๐ บาท ตำแหน่งผู้ช่วยศาสตราจารย์คณะจิตรกรรมประติมากรรมและภาพพิมพ์ มหาวิทยาลัยศิลปากร^{๕๓} แต่เนื่องจากท่านยังมีสุขภาพสมบูรณ์ร่างกายแข็งแรง มีความสามารถในการปฏิบัติราชการได้เป็นอย่างดี มีความเชี่ยวชาญทางด้านจิตรกรรมและศิลปะไทย ทางคณะจิตรกรรมประติมากรรมและภาพพิมพ์ยังไม่มีผู้ใดที่มีความสามารถเท่าเทียม นอกจากนั้นท่านยังกำลังดำเนินการวิจัยศิลปะไทยเพื่อการศึกษาของทางคณะฯ อันเป็นโครงการที่ต้องอาศัยผู้ที่มีความเชี่ยวชาญด้านนี้โดยเฉพาะ และปฏิบัติงานอย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลานาน ทางคณะฯ จึงได้ทำเรื่องขอจ้างท่านเข้ารับราชการเป็นลูกจ้างชั่วคราวในตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญด้านจิตรกรรมและศิลปะไทยโบราณ ปฏิบัติงานในคณะจิตรกรรมประติมากรรมและภาพพิมพ์ อัตราค่าจ้างเดือนละ ๑,๖๐๐ บาท ตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๓^{๕๔} จนครบอายุ ๖๕ ปีบริบูรณ์ ในปี พ.ศ. ๒๕๑๘^{๕๕}

ท่านเข้าร่วมเป็นกรรมการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในปี พ.ศ. ๒๕๑๓^{๕๖} และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๑๗^{๕๗} มีคำสั่งนายกรัฐมนตรีแต่งตั้งท่านเข้าร่วมเป็นกรรมการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็ลาออกในเวลาต่อมา เนื่องจากมีความขัดแย้งในเรื่องของหลักการอนุรักษ์ปฏิสังขรณ์

พ.ศ. ๒๕๒๔-๒๕๒๕ ท่านเป็นที่ปรึกษาโครงการวิจัยวิธีการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง วัดช่องนนทรี โดยมีศาสตราจารย์ ม.ร.ว.ทองใหญ่ ทองใหญ่ เป็นหัวหน้าโครงการ ได้รับทุนสนับสนุนจากมูลนิธิไดโด้ ประเทศญี่ปุ่น^{๕๘}

ต่อมาท่านได้รับราชการเป็นลูกจ้างชั่วคราวตำแหน่งผู้เชี่ยวชาญศิลปะ ๓ วิทยาลัยช่างศิลป์ กรมศิลปากร มีหน้าที่สอนนักศึกษาชั้นปีที่ ๔-๕ และให้คำแนะนำอาจารย์ฝ่ายศิลปะ นอกจากนั้นท่านยังรับตำแหน่งประธานโครงการคัดลอกจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดประดู่ในทรงธรรม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยทุนของวิทยาลัยช่างศิลป์

ประวัติส่วนตัวของอาจารย์เพื่อ ทริพิทักซ์ ล้นเนื้อความแต่เพียงนี้ สำหรับอัยการของท่านนั้นเป็นคนชื่อตรง เห็นแก่ประโยชน์ของประเทศชาติมากกว่าส่วนตัว มุมานะในงานที่ตั้งใจทำ เป็นผู้ที่พร้อมจะให้มากกว่าที่จะรับ และตรงไปตรงมา ด้วยคุณสมบัติที่กล่าวมานี้ ท่านจึงเป็นที่รักใคร่นับถือตั้งครูใหญ่ในวงการศิลปวัฒนธรรม

ในด้านการพัฒนาทางศิลปกรรมนั้น อาจารย์เพื่อ ทริพิทักซ์เป็นผู้ที่ใฝ่ใจในศิลปะมาตั้งแต่เล็กๆ โรงเรียนเพาะช่างเป็นสถาบันแรกที่ได้อ่างพื้นฐานทางด้านศิลปะให้กับท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งขนบปฏิมากรรมลัทธิ เป็นผู้ที่แนะนำให้ก้าวเข้าสู่แนวทางการเขียนภาพสมัยใหม่ในแบบอิมเพรสชันนิสม์ (IMPRESSIONISM) เมื่อได้ศึกษาต่อ ณ โรงเรียนประณีตศิลปกรรม ท่านก็ได้เรียนรู้วิชาการช่างแบบตะวันตก จากศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี อย่างเป็นระบบ ต่อมาท่านได้เดินทางไปศึกษาต่อ ณ มหาวิทยาลัยวิสคอนซิน คานดินเกตัน ประเทศอินเดีย ได้เห็นถึงการปฏิรูปศิลปะอินเดียโดยการผสมผสานเทคนิคของตะวันตกเข้ากับแรงบันดาลใจจากขนบธรรมเนียมประเพณีแบบอินเดีย ทำให้ท่านเกิดแรงบันดาลใจที่จะค้นหาลักษณะเฉพาะของตนเอง อันเป็นเหตุให้ท่านออกคัดลอกภาพจิตรกรรมฝาผนัง และทำการบูรณอนุรักษ์ศิลปกรรมในเวลาต่อมา สุดท้ายเมื่อท่านได้ไปศึกษาต่อ ณ ราชบัณฑิตยสถานที่กรุงโรม ประเทศอิตาลี อันเป็นศูนย์กลางศิลปะสำคัญแห่งหนึ่งของโลก ในระยะนี้เองความสามารถของท่านได้เปล่งประกายออกมาอย่างถึงที่สุด

สิ่งที่น่าสังเกตเกี่ยวกับการศึกษาในสถาบันศิลปะทั้ง ๔ แห่ง ของท่านก็คือ ท่านไม่เคยได้รับประกาศนียบัตรแม้แต่ใบเดียว ที่เป็นเช่นนี้มีไว้ว่าท่านไม่เอาถ่าน แต่เป็นเพราะท่านไม่ได้สนใจในสิ่งนี้เลย

ในชีวิตการรับราชการ ตลอด ๒๓ ปีจนเกษียณอายุ ท่านได้ทำหน้าที่เป็นอาจารย์ที่สั่งสอนอนุชนรุ่นหลังอย่างเต็มความสามารถ เคยทำหน้าที่เป็นตัวแทนเข้าร่วมประชุมในระดับชาติ ดำเนินงานวิจัยและให้ความร่วมมือกับสถาบันอื่นๆ หรือหน่วยงานอื่นๆ เข้าร่วมเป็นคณะกรรมการดำเนินงานด้านอนุรักษ์โบราณวัตถุ สถานที่สำคัญๆ ของชาติหลายครั้งหลายหน เช่น บูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม บูรณธรรมาสน์ วัดวรจรยาवास และงานอนุรักษ์ชิ้นสำคัญ คือ ที่วัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร ปฏิบัติการอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังในหอพระไตรปิฎก และควบคุมการบูรณปฏิสังขรณ์สถาปัตยกรรมหอพระไตรปิฎกไปด้วย

อาจารย์เพื่อ ทริพิทักซ์ถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๖ และพระราชทานเพลิงศพเมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๗

๕๓. คำสั่งนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๐๘/๒๕๑๓ เรื่องให้ข้าราชการออกจากราชการเพื่อรับบำเหน็จบำนาญเหตุสูงอายุและเอกสารรับรองประวัติการรับราชการของนายเพื่อ ทริพิทักซ์
๕๔. บันทึกที่ สร.๒๕๑๑/๑๕๒๑ ลงวันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๑๓ ถึงปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี เรื่องขออนุมัติจ้างนายเพื่อ ทริพิทักซ์ เป็นลูกจ้างชั่วคราว, คำสั่งมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ ๑๕๒/๒๕๑๓ เรื่องจ้างลูกจ้างชั่วคราว และบันทึกที่ สร.๓๐๓๘/๘๐๐ ลงวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๑๓ ถึงอธิการบดีมหาวิทยาลัยศิลปากร ขอโอนงบประมาณรายจ่ายระหว่างหมวด ๕๕. คำสั่งมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ ๒๘๓/๒๕๑๖, ๓๕๐/๒๕๑๗ เรื่องลูกจ้างชั่วคราว
๕๖. ม.ร.ว.แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, "การบูรณะจิตรกรรมฝาผนังที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในรัชกาลปัจจุบัน", ปรากฏในเรื่องสงวนรักษาของโบราณ, จัดพิมพ์โดยเรื่องปฏิสังขรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้นรัชกาลที่ ๓ และการซ่อมภาพผนังเรื่องรามเกียรติ์ ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในการสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ.๒๕๒๕ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเล็ก ณ สงขลา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ.๒๕๑๖, หน้า ๘๘-๑๐๘
๕๗. คำสั่งนายกรัฐมนตรี ที่ ๓/๒๕๑๗ เรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม
๕๘. สน สีมารัตน์, การสัมภาษณ์ส่วนบุคคล, วันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ.๒๕๒๕